

УДК: 323.17

НОВА ХВИЛЯ РЕФЕРЕНДУМІВ ЩОДО САМОВИЗНАЧЕННЯ: ПРИЧИНИ ТА МОЖЛИВІ НАСЛІДКИ

Далявська Т. П.

асистент кафедри суспільних наук, здобувач ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК», Київ, Україна

Проаналізовано нову хвилю референдумів щодо самовизначення, яка сколихнула майже всю Європу в 2014 році. З'ясовано вплив зовнішніх та внутрішніх чинників нової хвилі референдумів щодо самовизначення, їх можливі наслідки, зокрема, ймовірне народження низки нових держав/державоподібних утворень (як визнаних, так і невизнаних міжнародною спільнотою). Дослідження було проведено за допомогою кейс-методу та порівняльного аналізу. Визначено, що причини, які спонукають етнонаціональні меншини шукати шляхи для поліпшення їх становища можуть бути найрізноманітнішими. Одним із цих шляхів виступають референдуми щодо самовизначення.

Ключові слова: референдум, незалежність, право самовизначення народів, невизнані держави, невизнані державоподібні утворення, міжнародне визнання

Далявская Т. П. Новая волна референдумов о самоопределении: причины и возможные последствия / ВУЗ «Университет экономики и права «КРОК», Украина, Киев.

Проанализировано новую волну референдумов о самоопределении, что всколыхнула почти всю Европу в 2014 году. Выяснено влияние внешних и внутренних факторов новой волны референдумов о самоопределении, их возможные последствия, в частности, вероятно рождение ряда новых государств/государствоподобных образований (как признанных, так и непризнанных международным сообществом). Исследование было проведено с помощью кейс-метода и сравнительного анализа. Определено, что причины, побуждающие этнонациональные меньшинства искать пути для улучшения их

положення, можуть бути самими різнообразними. Одним из этих путей выступают референдумы по самоопределению.

Ключевые слова: референдум, независимость, право о самоопределении народов, непризнанные государства, непризнанные государствовподобные образования, международное признание

Daliavska T. P. New wave of referendums on self-determination: causes and possible consequences / University «KROK», Ukraine, Kyiv.

The article is devoted to the new wave of self-determination referendums that almost has shaken the whole Europe in 2014. It was found the impact of external and internal factors of self-determination referendums wave reactivation, their possible consequences, which can lead to emergence a number of new states/state-like entities (both recognized and unrecognized by the international community). The study was conducted by using the case-study method and comparative analysis. It was determined that the reasons that motivate ethno-national minorities to seek ways for improving their status and condition and ways itself may be quite different. One of these ways is self-determination referendums.

Keywords: referendum, independence, right of self-determination of peoples, unrecognized states, unrecognized state-like entities, international recognition

Вступ. Народження нових держав/державоподібних утворень та процес їх визнання/невизнання все частіше стає об'єктом дослідження, як західних, так і вітчизняних науковців. Зокрема, нова хвиля референдумів щодо самовизначення, яка впродовж останніх років сколихнула майже всю Європу і яка не завжди вкладається в досвід політичної практики та норми міжнародного права, вимагає ще більш ґрунтовного аналізу. Підтвердженням цієї дедалі міцніючої тенденції є те, що лише за останній рік у світі відбулось 6 референдумів щодо самовизначення: 16 квітня 2014 року — в Автономній Республіці Крим; згодом 16 березня 2014 року Венеція провела референдум про вихід зі складу Італії; 11 травня 2014 року референдум в «Луганській Народній Республіці» та «Донецькій Народній Республіці» (ЛНР, ДНР); 18 вересня 2014

року в Шотландії; а 9 листопада 2014 року в Каталонії. Варто також зазначити, що міжнародна спільнота реагує на кожен окремий референдум в межах загальноприйнятої політичної бази: деякі з них — визнаються легітимними, а деякі — ні. Можна висловити припущення, що неоднозначна позиція міжнародного співтовариства пов'язана не лише з унікальністю кожного конкретного випадку щодо процедури міжнародного визнання/невизнання, але й з низкою «лазівок», які виникають через ланцюжок не врегульованих питань щодо міжнародного визнання/невизнання нових держав/державоподібних утворень. З вищезазначеного випливає, що міжнародна спільнота не проводить належної роботи щодо пошуку нових більш конструктивних, креативних шляхів, підходів і методів врегулювання проблем визнання/невизнання нових держав. Таким чином, зазначена позиція світового співтовариства не просто зберігає, а створює сприятливий ґрунт для народження чи ескалації існуючих етнополітичних конфліктів, які стають плацдармом для виникнення нових невизнаних держав/державоподібних утворень.

Автор даної статті погоджується з прогнозами деяких політологів щодо того, що політична карта Європи та й усього світу може кардинально змінитися та вважає за доцільне наголосити, що подібні зрушення вже відбуваються і така тенденція зростатиме у майбутньому. Відповідно, референдуми щодо самовизначення виступають однією з ознак можливого виникнення низки нових держав/державоподібних утворень, доля яких непередбачувана, оскільки залежить від багатьох внутрішніх та особливо зовнішніх чинників.

Проблеми застосування принципу самовизначення народів, зокрема, проведення референдумів щодо самовизначення та пов'язаного з цим феномену невизнаних держав були об'єктом дослідження багатьох зарубіжних вчених. Зокрема, серед них варті згадки: М. Геберт, Д. Гелденхейс, О. Маркедонов, Н. Касперсен М. Пітток, Д. Торранс, Н. Стюарт Верра, Дж. Хевітсон та багато інших. Значним внеском можна вважати ґрунтовні праці з цієї проблематики таких вітчизняних вчених, як О. В. Картунов, О. О. Маруховська та Г. М. Перепелиця та ін. Окремі теоретичні засади щодо легітимності

проведення референдумів аналізують у своїх статтях та монографіях українські науковці В. П. Горбатенко, С. М. Дерев'янка, М. С. Кармазіна, О. М. Мироненко, М. В. Онішук, В. Ф. Погорілко та ін.

Виходячи з вищезазначеного, **метою статті** був аналіз впливу зовнішніх та внутрішніх чинників нової хвилі референдумів щодо самовизначення, з'ясування їх можливих наслідків, зокрема, ймовірного народження низки нових держав/державоподібних утворень (як визнаних, так і невизнаних міжнародною спільнотою).

Виклад основного матеріалу. Аналізуючи процеси формування та трансформації вже існуючих, визнаних міжнародним співтовариством держав, слід визнати, що деякі з них пройшли через стадію проведення референдуму щодо свого самовизначення. Нагадаємо, що референдум — це форма волевиявлення народу з будь-яких найбільш вагомих питань внутрішньої чи зовнішньої політики [14]. Референдум щодо самовизначення — це форма волевиявлення народу з метою з'ясування його ставлення до таких важливих, складних, суперечливих, завжди дразливих і часто непередбачуваних за наслідками питань як: а) продовження існування у складі держави-метрополії; б) розширення і поглиблення процесів її децентралізації; с) отримання культурно-національної чи територіальної автономії; d) відокремлення від держави-метрополії з наступним створенням власної незалежної держави або приєднанням до якоїсь іншої тощо. Серед держав, які пройшли через стадію проведення референдуму щодо самовизначення, можна згадати наступні: Норвегія (1905 р.), Ісландія (1945 р.), Монголія (1945 р.), Північна Ірландія (1973 р.), Україна (1991 р.) та багато інших. Деякі з них були вдалими та ефективними: по-перше, явка населення була достатньою для того, щоб визнати референдум легітимним; по-друге, «за» незалежність проголосувала більша частина учасників референдуму; по-третє, проведений референдум був визнаний міжнародною спільнотою. Інші референдуми були менш ефективними і, або змусили прихильників самовизначення на деякий час відмовитись від ідеї створення своєї власної держави (не набрали належної кількості голосів «за»

незалежність), або призвели до появи нових невизнаних держав/державоподібних утворень (у зв'язку з невизнанням міжнародною спільнотою самого факту проведення референдуму та його результатів).

Досить слушною є теза, висловлена в монографії вітчизняного вченого С.М. Дерев'янка, про те, що «незалежність, отримана завдяки проведенню референдуму про незалежність, є справжньою... як результат вільного волевиявлення народу вона буде швидко визнана міжнародною спільнотою» [1, с. 387]. Проте, як засвідчують останні події, дане твердження є не досить коректним, оскільки для створення нової держави проведення референдуму недостатньо [9]. По-перше, необхідне міжнародне визнання легітимності проведення самого референдуму, а також його результатів, а по-друге, визнання нової держави/державоподібного утворення міжнародною спільнотою.

Слід також зазначити, що з кожним роком зростає кількість народів, які, згідно свого права на самовизначення, затвердженого Статтею 1 Статуту ООН, прагнуть провести референдум щодо самовизначення (рис. 1).

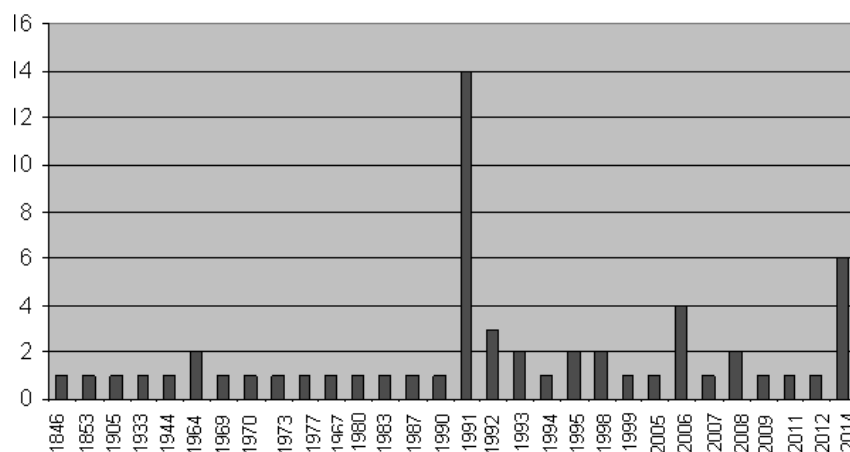

Рис. 1. Кількість проведених референдумів в період 1846-2014 рр.

Підготовлена автором даної статті діаграма, засвідчує, що після 1991 р. — року вибухового, лавиноподібного проведення референдумів та «параду суверенітетів», 2014 рік виявився надзвичайно насиченим на події пов'язані з народним волевиявленням у формі референдумів.

Початком згаданої тенденції можна вважати так званий «референдум» в Автономній Республіці Крим. Варто зазначити, що результати цього

«референдуму» не були визнані Венеціанською комісією. Подібні цілком слушні висновки міжнародних організацій ґрунтуються на тому, що по-перше, референдум відбувся в умовах російської анексії Криму, а по-друге, його проведення суперечило нормам міжнародного права, Конституції України та Конституції Автономної Республіки Крим. Адже згідно із 73 статтею Конституції України: «Виключно всеукраїнським референдумом вирішуються питання про зміну території України».

Негативно поставились до зазначеного референдуму і лідери багатьох західних держав. Зокрема, канцлер Німеччини Ангела Меркель з приводу референдуму щодо самовизначення в Криму слушно заявила, що він є порушенням Конституції України, оскільки не був схвалений на національному рівні [7].

Натомість президент Росії Володимир Путін зазначив, що відділення Криму від України було таким самим, як відділення Косово від Сербії. «Наші західні партнери створили прецедент Косово своїми руками. У цій ситуації, відділення Криму абсолютно законне, оскільки при проведенні референдуму в Косово, від центральної влади Сербії жодного дозволу для одностороннього проголошення незалежності не було потрібно», — наголосив він [9].

Не зважаючи на усі дискусії, що посилюються в сучасній вітчизняній та зарубіжній політико-правовій науці, факт існування міжнародно-правових колізій, а також «лазівок» щодо визнання/невизнання легітимності референдумів і породжених ними державоподібних утворень залишається беззаперечним і може створити нові прецеденти у майбутньому. Не виключено, що саме така ситуація може спричиняти до ескалації етнополітичних конфліктів чи навіть до виникнення громадянських війн.

Приблизно через місяць після референдуму в Криму було проведено референдуми щодо самовизначення в Луганському та Донецькому регіонах з погано прихованою метою відокремлення та проголошення так званих «Луганської Народної Республіки» та «Донецької Народної Республіки». Показово, що ані самі референдуми, ані проголошені ними утворення так і не

були визнані міжнародною спільнотою. Зокрема, міністр закордонних справ Швеції Карл Більдт слушно стверджував, що після тривалих воєнних дій «у підсумку «ДНР» і «ЛНР» стануть «народними республіками без народів»». Він також застеріг, що саме така доля може спіткати ті території, які перебувають під російським впливом і поза межами самої Росії [4]. Зрозуміло, що йшлося про те, що довготривалі воєнні дії та небажання знаходження консенсусу з боку усіх конфліктуючих сторін можуть призвести до катастрофічних наслідків в тому числі до величезних людських жертв.

Подібні тенденції реактивації (від лат. «ге» — префікс, який означає повторення дії та «activus» — дієвий; тобто, відновлення здатності функціонувати [8]) хвилі референдумів щодо самовизначення простежуються і в інших країнах Європи.

Прикладом може бути референдум, проведений 16 березня 2014 року у Венеції у формі електронного голосування. Тут основними аргументами на користь його проведення вважається економічна відсталість регіону, а також історична пам'ять його населення про колишню незалежність Венеції. З цього приводу Д. Бузатто, президент Комітету за незалежність області Венето, зазначав, що Венеціанська республіка була незалежною з 697 року до кінця XVIII століття, тобто проіснувала майже 1100 років [12]. Варто звернути особливу увагу на те, що активісти руху за незалежність Венеції усвідомлювали, що референдум не матиме юридичної сили і тому їх кінцевою метою було не стільки відокремлення і утворення своєї власної держави, скільки пом'якшення політики оподаткування. Отже, в даному випадку референдум щодо самовизначення було використано, перш за все, як інструмент потужного тиску на центральну владу, зокрема для поліпшення соціального добробуту населення Північного регіону Італії.

Неабияке теоретичне та практичне значення для аналізу референдумів щодо самовизначення має приклад Шотландії, адже саме він спричинив чи не найбільший резонанс у європейських та світових ЗМІ. Як відомо, Шотландія веде політику боротьби за незалежність від Великобританії вже досить

тривалий час. Досліджуючи це питання, деякі вчені сходяться на думці, що перемога Шотландської Національної Партії на регіональних виборах у 2007 році стала початком політичного процесу за її відокремлення [10]. Голова уряду Шотландії А. Салмонд, неодноразово зазначав, що незалежність Шотландії має вагоме значення для шотландців. Він також влучно наголошував, що шотландці не пригноблені і, що їх не треба визволяти, але їм потрібна влада, щоб більш успішно реалізувати свій потенціал [3].

Переважає більшість експертів також вважають, що незалежність Шотландії могла б стати потужним поштовхом до рухів щодо самовизначення у всій Європі, включно з «хиткими» кордонами України [13]. Натомість результати проведеного 18 вересня 2014 року референдуму засвідчили, що більшість шотландців не бажають чи не готові до відокремлення від Великобританії та ЄС. Поразка цього референдуму дещо заспокоїла міжнародну спільноту, але «остаточно не звела нанівець» ідею самовизначення Шотландії, а також не зупинила хвилю нових референдумів у Європі.

Як відомо, 9 листопада 2014 року відбувся референдум в Каталонії, попри те, що на офіційному рівні суд Іспанії відмовив у його проведенні. Слід зазначити, що заборона проведення референдумів іде у розріз із Статутом ООН, проте вона правомірна згідно законодавства Іспанії. Відповідно референдум, який був проведений у форматі опитування, не був визнаний міжнародною спільнотою. Нагадаємо, що вперше спроби Каталонії відділитися від Іспанії були зафіксовані в 1871 році, коли було поставлено питання про незалежність цього регіону. Завдяки ефективному переговорному процесу в 1979 році Каталонія отримала автономію, але кінцевою метою прихильників самовизначення все ж залишається незалежність [13]. Варто також враховувати, що міжнародне визнання незалежності Каталонської Республіки може стати першим кроком до дезінтеграції Іспанського королівства.

Іншим відомим прикладом може бути боротьба басків за свою незалежність, яку вони ведуть вже впродовж багатьох століть. Як відомо, початок рухів баскського націоналізму (зокрема, діяльність ліворадикальної,

націоналістичної організації ЕТА «Країна Басків і Свобода») припав на першу половину XX століття і був наслідком громадянської війни в Іспанії та встановлення диктатури Ф. Франко, який прагнув асимілювати народ басків. Нині Країна Басків має досить широку автономію на теренах Іспанії. Баски мають право навіть самостійно розпоряджатися своїми податками. Однак, враховуючи факт проведення шотландського референдуму, питання про можливе відділенні трьох провінцій басків (Нижнього Наварру, Лабурдана та Зуберу) знову може набути політичної актуальності. Принагідно зазначимо, що 12 вересня 2014 року баски підтримали незалежність невизнаної держави Нагорного Карабаху. Це може свідчити про ймовірність або навіть невідворотність виникнення та існування низки нових держав/державоподібних утворень і питання їх обов'язкового визнання міжнародною спільнотою вже можливо не виступатиме таким вагомим і конче потрібним чинником [5]. З огляду на це, міжнародна спільнота може залишитись без своїх традиційних регулюючих важелів, а світ опинитися під загрозою глобальних, не зворотних, ні ким і ні чим не обмежених дезінтеграційних процесів, у край небезпечних ескалацією етнополітичних конфліктів та виникненням етнічних війн.

Виходячи з результатів даного дослідження, всі референдуми можна поділити на чотири групи: 1) референдуми, які визнаються легітимними з позитивним результатом; 2) референдуми, які визнаються легітимними з негативним результатом; 3) референдуми, які не визнаються легітимними з негативним результатом; 4) референдуми, які не визнаються легітимними з позитивним результатом. У зв'язку з цим, маємо підстави стверджувати, що всі проведені в 2014 році референдуми щодо самовизначення зазнали невдачі для їх ініціаторів та організаторів або за результатами самого референдуму, або за браком його легітимності.

Аналізуючи причини реактивації референдумів щодо самовизначення народів, відомий вітчизняний вчений О.В. Картунов висловив досить влучну тезу: переважно етнічні антрепренери, в ролі яких виступають політичні еліти підлеглих етнонаціональних меншин, виступають рушійною силою процесів

боротьби за відокремлення, а посилення процесів дезінтеграції та націоналізму у Східній Європі — переконливе тому свідчення [2, с.216].

Погоджуючись із цією позицією, вважаємо за потрібне наголосити, що в деяких випадках саме завдяки підтримці етнічних антрепренерів, а потім їхніх держав-покровителів, референдуми щодо самовизначення, зокрема щодо незалежності, а згодом і новоутворені держави/державоподібні утворення еволюціонують у визнані/невизнані держави. Принагідно зазначимо, що в 90-х роках ХХ століття американський вчений Т. Гарр прогнозував і попереджав про ймовірність і зростаючий ризик посилення й загострення боротьби народів за самовизначення, зокрема систематичних бунтів етнічних меншин [6, с.283].

Аналіз причин та перебігу нової хвилі референдумів щодо самовизначення дає підстави для наступних висновків. В одних випадках їх основними причинами були певні, часом найменші, прояви дискримінації за етнічною, релігійною, мовною, культурною або якоюсь іншою ознакою. В других випадках це був нерівномірний розподіл економічних ресурсів, матеріальних благ, деяких привілеїв і т.п. В третіх випадках до вимог проведення референдумів призвела швидка та всебічна демократизація всіх сфер суспільного життя, чим зуміла скористатися, часто з елементами спекуляцій та зловживання, еліта (антрепренери) деяких етнонаціональних меншин. Ще в деяких випадках референдуми були викликані відродженням історичної пам'яті тих чи інших меншин (народів) про те, що колись вони вже мали власну автономію чи навіть власну державу, або входили до складу якоїсь іншої держави, або зазнавали від пануючої/домінуючої етнонації жорстких репресій, переслідувань, геноциду тощо. Слід також враховувати загальносвітову тенденцію зростання націоналістичних поглядів, радикальних та екстремістських настроїв, а також відцентрових, дезінтеграційних тенденцій. Особливу увагу варто звернути на те, що у всіх вище проаналізованих випадках проведення референдумів щодо самовизначення, живильним середовищем, як правило, слугувала поліетнічність, полікультурність або поліконфесійність населення країни. Отже, при всій унікальності конкретних випадків, загальною і першочерговою

причиною вимог проведення референдумів щодо самовизначення можна вважати державну етнонаціональну політику, якій, очевидно, бракувало належної гнучкості, виваженості, толерантності, транспарентності, креативності, демократичності, цивілізованості та інших подібних надзвичайно важливих рис.

Висновки. Резюмуючи вищенаведений матеріал, зазначимо, що нова хвиля референдумів щодо самовизначення була обумовлена цілою низкою найрізноманітніших об'єктивних і суб'єктивних, зовнішніх і внутрішніх причин і чинників. Проте, в більшості випадків вимоги проведення референдумів були викликані недостатньо справедливою, недостатньо виваженою, недостатньо креативною соціально-економічною і особливо етнонаціональною політикою поліетнічних держав. Щодо визнання легітимності/нелегітимності процесів проведення і результатів таких референдумів, а також визнання/невизнання державоподібних утворень, то тут, по-перше, вочевидь бракує сучасних чітких і конкретних загальновизнаних міжнародним співтовариством критеріїв і підходів, а, по-друге, спостерігається політика «подвійних стандартів» з боку деяких впливових держав. Все це вимагає, з одного боку, прискорення і поглиблення процесів децентралізації та вдосконалення соціально-економічної і етнонаціональної політики багатьох сучасних держав, а, з іншого боку, пошуку нових конструктивних цивілізованих підходів і методів щодо врегулювання проблем визнання/невизнання вже існуючих та нових майбутніх держав/державоподібних утворень.

Література

1. Дерев'янка С.М. Політико-правові засади референдумів в Україні / С.М. Дерев'янка — Івано-Франківськ: Місто-НВ, 2011. — 848 с.
2. Картунов О.В. Вступ до етнополітології: Науково-навчальний посібник. / Картунов О.В. — К.: Ін-т економіки, управління та господарського права, 1999. — 300 с.

3. Незалежність як реалізація власних можливостей [Електронний ресурс]

— Режим доступу: http://gazeta.dt.ua/POLITICS/nezalezhnist_yak_realizatsia_vlasnih_mozhливостей

4. У підсумку «ДНР» і «ЛНР» стануть «народними республіками без народів», — МЗС Швеції [Електронний ресурс] — Режим доступу: http://ipress.ua/news/u_pidsumku_dnr_i_lnr_stanut_narodnymy_respublikamy_bez_narodiv_mzs_shvetsii_87306.html

5. Basque Parliament Support Artsakh's Self-Determination [Електронний ресурс] — Режим доступу: <http://www.asbarez.com/126904/basque-parliament-support-artsakh's-self-determination>

6. Gurr T. Minorities at Risk: A Global view of Ethnopolitical Conflicts. / T. Gurr — W.: United States Institute of Peace, 1993. — 448 p.

7. Merkel: Comparing Crimea to Kosovo is «shameful» euobserver.com? [Електронний ресурс] — Режим доступу: <http://euobserver.com/foreign/123454>

8. Oxford Dictionary [Електронний ресурс] — Режим доступу: <http://www.oxforddictionaries.com/definition/english/reactivate>

9. Putin: Crimea similar to Kosovo, West is rewriting its own rule book [Електронний ресурс] — Режим доступу: <http://rt.com/news/putin-address-parliament-crimea-562/>

10. Scottish independence referendum [Електронний ресурс] — Режим доступу: <http://www.bbc.co.uk/news/uk-scotland-scotland-politics-19907675>

11. Spain to Block Catalonia Independence referendum [Електронний ресурс] — Режим доступу: <http://www.bbc.com/news/world-europe-25353086>

12. Veneto Residents Support Leaving Italy in Unofficial Referendum [Електронний ресурс] — Режим доступу: http://www.telegraph.co.uk/news/worldnews/europe/italy/10715888/venetto_residents_support_leaving_italy_in_unofficial_Referendum

13. Will Scottish Independence Give Putin Pretext to Annex Eastern Ukraine? [Електронний ресурс] — Режим доступу: <http://www.gatestoneinstitute.org/4704/scottish-independence-ukraine>

14. Webster's Online Dictionary [Електронний ресурс] — Режим доступу:
<http://www.totodefinition.com/search.php?word=referendum>

References

1. Derevyanko, S.M. (2011) *Political and legal basis of referendums in Ukraine*. Ivano-Frankivsk: Misto-NV (in Ukr.).
2. Kartunov O.V. (1999) *Introduction to Ethnopolitology: Science textbook*. Kyiv.: Institute of Economics, Management and Commercial Law (in Ukr.).
3. Mirror Weekly (2012). *Independence as the realization of their own capabilities*. Retrieved from:
http://gazeta.dt.ua/POLITICS/nezalezhnist_yak_realizatsia_vlasnih_mozhливостey (in Ukr.).
4. i.Press.ua (2014). *As a result, «DNR» and «LNR» become «the People's Republic without nations» — Ministry of Foreign Affairs of Sweden*. Retrieved from:
http://ipress.ua/news/u_pidsumku_dnr_i_lnr_stanut_narodnymy_respublikamy_bez_narodiv_mzs_shvetsii_87306.html (in Ukr.).
5. Asbarez (2014). *Basque Parliament Support Artsakh's Self-Determination*. Retrieved from:
<http://www.asbarez.com/126904/basque-parliament-support-artsakh's-self-determination> (in USA).
6. Gurr, T. (1993). *Minorities at Risk: A Global view of Ethnopolitical Conflicts*. W.: United States Institute of Peace (in USA).
7. Euobserver (2014). *Merkel: Comparing Crimea to Kosovo is «shameful» euobserver.com?* Retrieved from:
<http://euobserver.com/foreign/123454> (in Belgium).
8. Oxford Dictionary (2014). Retrieved from:
<http://www.oxforddictionaries.com/definition/english/reactivate> (in UK).
9. RT (2014). *Putin: Crimea similar to Kosovo, West is rewriting its own rule book*. Retrieved from:
<http://rt.com/news/putin-address-parliament-crimea-562/> (in Russ.).
10. BBC (2012). *Scottish independence referendum*. Retrieved from:
<http://www.bbc.co.uk/news/uk-scotland-scotland-politics-19907675> (in UK).

11. BBC (2013). *Spain to Block Catalonia Independence referendum*. Retrieved from: <http://www.bbc.com/news/world-europe-25353086> (in UK).
12. Telegraph (2014). *Venetto Residents Support Leaving Italy in Unofficial Referendum* Retrieved from: <http://www.telegraph.co.uk/news/worldnews/europe/italy/10715888/Veneto-residents-support-leaving-Italy-in-unofficial-referendum.html> (in UK).
13. Gatestone Institute (2014). *Will Scottish Independence Give Putin Pretext to Annex Eastern Ukraine?* Retrieved from: <http://www.gatestoneinstitute.org/4704/scottish-independence-ukraine> (in USA).
14. Webster's Online Dictionary (2014). *Referendum* Retrieved from: <http://www.totodefinition.com/search.php?word=referendum>